

(6)
TÜRKLERDE HAYVAN SEMBOLİZMİ VE DİN İLİŞKİSİ
Dr. Resul ÇATALBAŞ*

Özet

Günümüzde yaygın bir şekilde kullanım alanı bulan hayvan sembolleri, Türklerde önemli bir yer tutmaktadır. Bu sembollerin oluşması ve anlamlandırılmasında dinlerin çeşitli ölçülerde etkisi olmuştur. Özellikle İslam, bu semboller üzerinde en etkili tesiri yapmıştır.

Türklerin kullandığı hayvan sembollerinden bazıları, onların geçmiş inançlarını sembolize ederken bazıları Hristiyanlık ve Budizm gibi bir dini sembolize etmektedir. Güç, kuvvet, hâkimiyet ve hükümdarlığı sembolize eden hayvan sembollerinin yanı sıra olumsuz özellikleri ile öne çıkan hayvan sembolleri de Türklerde kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, hayvan sembolleri, din, dini semboller.

Abstract

Today, finding a common area of the animal symbols, has an important place among Turks. Formation and the meaning of the these symbols of religion has been the effect of various sizes. In particular, Islam has been the influence of these symbols on the most effective.

Some of the symbols of animals used by Turks, symbolized by their past beliefs, while others, such as Christianity and Buddhism is a religious symbol. Power, strenght, dominance and negative features of his reign, as well as symbolizing the animal symbols that stand out with animal symbols used in the Turks.

Key Words: Turks, animal symbols, religion, religious symbols.

Giriş

Dünyanın en eski ve köklü milletlerinden biri olarak Türkler, çok geniş bir coğrafyada, oldukça değişik kültürler, medeniyetler, toplumlar ve dünyanın büyük dini sistemleri ile temasa geçmişlerdir. Sonuçta çok renkli ve son derece zengin bir kültür mirasına sahip olmuşlardır. Bu zengin kültür mirası bilimsel ve objektif bir anlayışla ele alınıp değerlendirildiğinde, milli ve kültürel varlığımızın tarihi temellerini daha doğru bir biçimde aydınlatma imkânını sağlayacak ve hatta değişen sosyo-kültürel şartlara, buhranlara ve çatışmalara sahne olan toplumumuzun kültürel kimliğinin yeniden inşasına önemli katkılarda bulunacaktır.

Semboller gerek içerdikleri anlam zenginliği, gerekse insanlık tarihinin algılamalarından aktarıla gelen unsurlara sahip olmaları yönüyle insan hayatında kelimelerden daha işlevsel ve etkileyici bir rol üstlenebilmiştir. Bu sembollerden öne çıkanlardan birisi de hayvanlarla ilgili olanlardır.

Bu çalışmada, Türklerde hayvan sembolizmi ve din ilişkisi incelenmektedir. Hayvan motiflerinin anlamı, nasıl sembolleştigi, sonraki zamanlardaki değişik tezahürleri ve buna dinlerin etkileri çalışmamızın temelini teşkil etmektedir. Buradaki temel amaç, bu konuda yapılacak bundan sonraki çalışmalara ışık tutmaktır.

* Dr., Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Bölümü, Diyarbakır, irresul@gmail.com.

I- Türklerde Hayvan Sembolizmi

Burada tüm hayvanları saymak ve bir değerlendirme yapmak pek de mümkün değildir. Bu sebeple bazı hayvan sembolleri ve anlamları üzerinde durulacaktır. Doğaüstü ve Yırtıcı hayvanlar ile vahşi ve evcil hayvanlar çalışmamızın iki başlığını oluşturmaktadır. Ayrıca Türk Hayvan Takvimine değinilecektir.

A-Doğaüstü ve Yırtıcı Hayvanlar

Phoenix, Simurg, Anka, Garuda, Grifon: Söz konusu hayvanlar farklı kültürlerde yer almakla birlikte birbirlerinden türemiş oldukları düşünülmektedir.²⁰ Phoenix karanlıktan çıkan ışığın sembolü olarak Mısır, Simurg ise İran mitolojisinde görülmektedir. Simurg, İran etkisiyle Türk mitolojisinde yer almıştır. Simurg, Kimi zaman iyilik timsali olarak kahramanların koruyucusu, kimi zaman da kötülüğün timsali olarak görülmektedir. Bunun Arap-İslam kültüründeki yansıması anka'dır. Garuda Hint mitolojisinde yer alır. Hint mitolojisinde garuda, ilahi güce sahip bir varlık olarak Tanrı Vişnu'nun bineği olarak tasvir edilmiştir. Buna karşılık kara kuş (kartal) Türk kültürü ve mitolojisine aittir. Grifonlar göğü, tan ağarışını, ilim ve kuvvet gibi kavramları simgelerler. Türk sanatında özellikle kartal başlı grifonlar yaygın olarak görülmektedir. Burada bahsedilen doğaüstü hayvanlar Türk sanatında geniş tasvir alanı bulmuştur.²¹

Simurg ve Garuda İslamiyet'ten sonra da Türkler arasında yaygın olarak kullanılan semboller olmuştur.

Ejderha: Çin mitolojisine ait kabul edilmişse de Türk mitolojisinde de yer almakta buna bağlı olarak geniş bir uygulama alanı bulmaktadır. Türkler için önceden bereket, refah, güç ve kuvvetin sembolü kabul edilen bu hayvan, Ön Asya kültürüyle ilişkiye geçildikten sonra bu anlamları zayıflayarak alt edilen kötülüğün sembolü olarak algılanmıştır. Hunlar ejder festivali düzenlemiştir. Bunun yanı sıra Çin'de imparatorluk sembolü olan ejderha, Türkleri bu yönüyle etkilemiş ve Türk hayvan takviminde de yıl sembolü olarak yer almıştır. Türkler arasında ejderin sembolik anlamları İslamiyet'ten sonra da devam etmiştir.²²

Kartal ve Avcı Kuşlar: Kartal, Türklerde önemli bir yer edenmiş ve Türklerin milli sembollerinden biri olmuştur.²³ Özellikle Göktürk ve Uygurlarda kartal ve diğer yırtıcı kuşlar hükümdar veya beylerin koruyucu ruhu ve hukuki sembolü olmuştur. Güneş, güç ve kudreti de temsil eden söz konusu hayvanlar, mücadelelerde zafer kazanmanın işareti olmuştur. İslamiyet'ten sonra da kartal, hükümdarlık, güç ve kuvveti temsil etmiş, zaman zaman arma olarak kullanılmıştır.²⁴

Kurt: Coğrafi şartlar hayvanlarla ilgili inançların oluşmasında etkili olan unsurlardandır. Özellikle hayvancılık ve avcılıkla geçinen insanlar en çok kurttan korkmuştur. Sonuçta ona tabiatüstü güçler atfedilmiştir.

Kurt ile ilgili olarak zamanla gelişen hayvan ata kavramı devlet, hükümdarlık vb. gibi unsurların sembolü olmuştur. Çin kaynaklarında egemenlik ve yiğitliği sembolize etmiştir. Türklerin kendi hayat tarzları ile benzerlikler kurduğu kurt, Uygur Oğuz Kağan Destanı'nda ve Başkurt Türklerinde, yol gösterici bir unsur olarak tasvir

²⁰ Bkz. Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. II, Ankara 1995, 547.

²¹ Bkz. Yaşar Çoruhlu, Türk Mitolojisinin ABC'si, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999, 138-141.

²² Çoruhlu, 141-144.

²³ Bkz. İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötügen, İstanbul 2000, 299.

²⁴ Bkz. Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, 586-599; Canan Seyfeli, "Türk Mitolojisinde Hayvan Motifleri", Yol Bilim Kültür Araştırma, S. 23, Mayıs-Haziran 2003, 48; Çoruhlu, 144-145.

edilmiştir. Kurt, Türk mitolojisinde gök unsuruna bağlı olarak aydınlığın sembolü olmuş, biçim değiştirme temasıyla da ilgili olmuştur. Birçok hayvan sembolünde olduğu gibi, kurtlar da İslamiyet'ten sonra, eski tanrısal konumlarını büyük ölçüde kaybetmiş, yiğitlik veya güç sembolü olarak algılanmaya devam etmiştir.²⁵

Arslan: Arslan sembolü geçmiş milletlerin birçoğunda genellikle güç ve ihtişanın sembolü olarak kullanılmıştır. Müslümanlar arasında Hz. Ali'nin unvanı ve sembolüdür.²⁶ Türk sanatında arslan figürleri daha çok Budizm ile birlikte görülmekle beraber, Altaylar'da da bu figürün görülmesi daha erken dönemlerden beri arslan sembolünün Türklerde kullanıldığını göstermektedir. Arslan savaş, zafer, iyinin kötüyü yenmesi, kuvvet ve kudret sembolü olmuştur. Budizm'de arslan, bazen tanrı sembolü ve bazen de hükümdarın kendisini veya oturduğu tahtı simgelemiştir. Arslan sembolü Türker'in İslam'ı tanınmasından sonra da anlamını yitirmemiştir.²⁷

Kaplan: Türklerde kaplan, Çin'dekine paralel anlam kazanmıştır. Kaplanlar, Türk kabilelerinin ve yiğitlerinin (Alp) en eski tözlerindendir. Kaplanın güç ve yiğitlik sembolü olduğuna işaret eden birçok sanat eseri, Orta ve İç Asya'daki kazılarda ele geçirilmiştir. Kaplan postu, Budist devirlerde de Budizm'in gücünü ve dolayısıyla hükümdarların kudretini ifade etmiştir. Aslan gibi kaplan da taht sembolü olmuştur. İslamiyet'ten sonra da kaplanla ilgili semboller büyük oranda anlamlarını devam ettirmiştir.²⁸

Ayı: Çinliler için güç ve cesaretin sembolü olmuştur.²⁹ Türk mitolojisinde önemli bir figür olmasına rağmen hiçbir zaman kartal, at veya kurt kadar ağırlık kazanmayan bu sembol genellikle orman kültüründe yaşayan Türklerde görülmektedir. Başkurtlar onu ata saymıştır. Ayı tipi elbiseler şamanlar tarafından kullanılmış, onun farklı kısımlarından alınan kemiklerde şaman elbiselerine dikilmek suretiyle şamanın göğe seyahatinde yardımcı ruh olarak işlev gördüğüne inanılmıştır. Ayı, Türk destanlarında aptal ve kötü hayvan olarak nitelenmiştir.³⁰ Bu sembol İslamiyet'ten sonra anlamında bazı değişikliklerle kaba kuvvetin ve kötü insanın simgesi haline gelmiştir.³¹

B-Vahşi ve Evcil Hayvanlar

At: Türklerin hayvanlarla ilgili inançlarını, yaşadıkları göçebe bozkır hayatı ve kültürü şekillendirmiştir. Bu hayatın temel unsurunun at olması, ona Türklerin önem vermesini sağlamıştır.³² Şamanist gelenekte at, şamanın gökyüzüne çıkacağı bineği ve kurban hayvanı olarak önem kazanmıştır. Gök Tanrı'nın sembolü de olan at, Altay Türklerinde Gök Tanrı'ya sunulan en değerli kurban olmuştur.³³ Şamanın göğe çıkmasına imkân veren at kanatlı olarak düşünülmüştür. İslamiyet'ten önce kurgan denilen Türk mezarlarında öteki dünyada ölüye hizmet etmek üzere gömülmüş at kadavralarına rastlanmıştır. Türklerle ilgili birçok efsane, destan ve hikâyede at

²⁵ Bkz. Seyfeli, 47; Çoruhlu, 146–148; Kafesoğlu, 330–333; Fuzuli Bayat, Mitolojiye Giriş, Ötüken, İstanbul 2007, 62–63.

²⁶ Ekrem Sarıkçıoğlu, Din Fenomenolojisi (Dinlerin Mahiyeti ve Tezahür Şekilleri), Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 2. Baskı, Fakülte Kitabevi, Isparta 2011, 63.

²⁷ Çoruhlu, 149–151.

²⁸ Bkz. Ögel, C. II, 536; Çoruhlu, 151–153.

²⁹ Sarıkçıoğlu, Din Fenomenolojisi, 63.

³⁰ Bkz. Ögel, C. II, 533.

³¹ Çoruhlu, 154.

³² Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, 60–61.

³³ Sarıkçıoğlu, Din Fenomenolojisi, 63.

sahibinin yakın arkadaşı, zafer ortağı, en değerli varlığı sayılmıştır. Savaşta yararları sebebiyle kuvvet ve kudretin simgesi olmuş, at sürüleri zenginliğin belirtisi olarak görülmüştür. Budist dönemde de atların mitolojik özellikleri devam etmiş, beyaz at ise anlamını yitirerek Buda'nın sembolü haline gelmiştir. Türk Hayvan Takviminde at (yont), yıl sembolü de olmuştur.

İslamiyet'ten sonra kendisine yeni özellikler eklenen at, Türkler için önemini her zaman koruyan bir hayvan olmuştur. Ayrıca at, uzun ömür, mutluluk, refah, doğruluk, şöret, iyilik ve soyun devamlılığının sembolü olmuştur.³⁴

Geyik: Türklerde kullanılan en erken sembollerden biri olan geyik, şaman törenlerinde biçimine girilen hayvan ata veya ruh olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁵ Şaman elbisesinde veya davulu üzerinde simgesel olarak kullanılmıştır. Göktürklerde avlanarak kurban edilen geyik aynı zamanda hükümdarlığın sembolü olmuştur. Budist mitolojide ak geyik Buda'nın sembolü olmuştur. Geyiğin birçok anlamı İslamiyet'ten sonra da devam etmiştir. Bolluk ve bereketin sembolü olan bu hayvan kimi zaman yol gösterici kimi zaman mübarek bir binek kabul edilmiştir.³⁶

Balık: Eski Suriye'de kutsal hayvan olarak görülen balık, tanrı Dagon'un tasviri olmuştur. Çinliler için bereket, Hristiyanlar için İsa-Mesih'in sembolüdür.³⁷ Budist mitolojisinde bazı tanrılar balık üzerinde tasvir edilmiştir. Özellikle göl ve nehir kıyılarında yaşayan Türklerde bereket, refah ve bolluğun simgesi olmuştur. Altay yaratılış efsanesinde balık, dünyayı taşıyan bir varlık olarak sembolize edilmektedir.³⁸ Balıkla ilgili çeşitli inanışlar İslamiyet'ten sonra da devam etmiş ve bu hayvan burç sembolü olarak kullanılmıştır.³⁹

Boğa (Öküz, İnek): Boğa, vahşi gücün ve tenasül gücünün sembolüdür. Yunanistan, Hindistan ve İran'da ise ineğe saygı gösterilmiştir.⁴⁰ Hint mitolojisinde tanrılarla ilgili bir sembol kabul edilmiş, İran mitolojisinde ise iyi ve kötü yönleriyle öne çıkmıştır. Eski Türklerde boğa veya öküz destanlarda önemli bir yer edinmiş⁴¹ ve Alplik sembolü olmuştur. Kuvvet ve kudretin simgesi olarak hükümdarlığı temsil etmiştir. Hint mitolojisinin etkisiyle Türklerde dünyayı taşıyan hayvanlar arasında kabul edilmiştir. Dede Korkut hikâyelerinde boğa güç, kuvvet ve yiğitlik sembolü olmuştur. Burç sembolü olan boğa, aynı zamanda Türk hayvan takviminde yıl sembolüdür.⁴²

Deve: Türk mitolojisinde Alplik sembolü olan diğer bir hayvan devedir. Özellikle buğra denen erkek develer kahramanlar tarafından töz olarak kabul edilmiştir. Dede Korkut hikâyelerinde kahramanın kuvvet gösterisi için yendiği develer, kuvvetin sembolü olmuştur.⁴³ Günümüzde yapılan deve güreşleri bunun göstergesidir.⁴⁴

³⁴ Çoruhlu, 155–158.

³⁵ Bkz. Ögel, C. I, 570–580; Ocak, 226.

³⁶ Bkz. Seyfeli, 49; Çoruhlu, 158–161.

³⁷ Bkz. Sarıkçioğlu, Din Fenomenolojisi, 63; Galip Atasağun, İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da) Dini Semboller, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya 2002, 214–215.

³⁸ Bkz. Seyfeli, 44.

³⁹ Bkz. Çoruhlu, 161–162.

⁴⁰ Sarıkçioğlu, Din Fenomenolojisi, 63–64.

⁴¹ Bkz. Ögel, C. II, 537–538.

⁴² Çoruhlu, 162–165.

⁴³ Bkz. Ögel, C. II, 538–540.

⁴⁴ Çoruhlu, 165–166.

Fil: Türkler Budizm'in etkisiyle bu sembolü kullanmaya başlamıştır. Hindistan'da birçok tanrının bineğidir. Beyaz fil Buda'nın sembolüdür. Hükümdarlığın ihtişamını ve yiğitliği temsil etmektedir. İslamiyet'ten sonra güç, kuvvet, hükümdarlık ve hâkimiyetin sembolü olmaya devam etmiştir.⁴⁵

Horoz ve Tavuk: Birçok kültürde horoz, güneşin ve gururun sembolü olarak algılanmış, onun ötüşüyle güneşin doğuşu arasında ilişki kurulmuştur. İran mitolojisinde mitra inancına bağlı olarak yeniden dirilişin ve ışığın habercisi olan horoz, Zerdüştilikte ateşi ve güneşi temsil eder. Yahudilik'te günahlardan kurtulmanın aracı olarak kefarete ayinlerinde kullanılır. Hristiyanlar onu, İsa-Masih'in sembolü kabul ederler.⁴⁶ Türklerde horozla ilgili inançlarda şamanizmin etkisi bulunmaktadır. Horoz, kötü ruhları kovan ve koruyucu olan bir hayvan olarak algılanır. Genel olarak altın tavuk (ya da horoz) hükümdar ailesini, gümüş tavuk ise hükümdar ailesinden olmayan soylu kişileri temsil etmiştir. Aynı zamanda horoz barışı simgelemektedir. Tavuk, Türk Hayvan Takviminde yıl sembollerinden birisidir.⁴⁷

Türk kültüründe, özellikle Bektaşî ve Alevî zümrelerde, horozla ilgili inanışların yaygınlığı, bu inanışların bir geleneğin devamı olduğunu göstermesi açısından önemlidir.⁴⁸

Kaplumbağa: Eski Çin ve Hint inanışlarından Türklere geçen bu sembol uzun ömür, refah, barış ve mutluluğun sembolü olarak görülmüştür. Göktürk döneminde hanedan sembolü olmuştur. Fakat şansızlık, sıkıntı ve zorluğu da temsil ettiğine de inanılmıştır.⁴⁹

Koyun, Koç ve Keçi: Koyun ve özellikle beyaz koç eski Türklerde Gök Tanrı'ya sunulan kurbandır. Güç, kuvvet ve Alpliğin sembolü olan koç, kimi zaman hanedan arması olmuştur. Taoizm'de ölümsüzlüğü temsil eden keçi, Budizm'de tanrılarla ilgili olduğu düşünülmüştür. Ayrıca Koyun, Türk Hayvan Takvimi'nde yıl sembollerinden biridir. İslamiyet'ten sonra koyun sakinliği, huzur, barış, bolluk ve bereketi temsil ederken, koç gücü, hâkimiyeti kuvveti ve yiğitliği temsil etmiştir. Hz. İsmail'in kurban olarak Allah'a adanması ile koç, kurban ve ölümü de temsil eden bir anlam kazanmıştır.⁵⁰

Yırtıcı Olmayan Kuşlar: Genellikle kuşlar ruh sembolü olarak görülmüştür. Cenneti de temsil eden bu hayvanlar, şamanın biçimine girdiği ve onu koruduğu düşünülmüştür. Kuğu, kaz, ördek, sülün, saksığan, turna, karga, ördek, tavus, güvercin ve bıldırcını bu grupta sayabiliriz. Bunlardan bıldırcın, yiğitliği, sülün güzellik ve iyi şans, saksığan iyi haberi, turna ölümsüzlüğü zenginliği ve uzun hayatı, altın veya kırmızı karga güneşin, kara karga şeytanın ve kötülüğün, ördek (Budist dönemde) mutluluk ve refahın, tavus güzellik, itibar ve şerefi, güvercin uzun hayatı, kaz erkeklik, evlilik ve başarının sembolü olmuştur. Kaz ve kuğu gibi kuşlar Türklerde ayrıca kut ve beyliği temsil etmiştir. Bahsi geçen kuşlar eski Hint ve Budist mitolojisinde önemli bir yer tutmakta bu da Budist Türklerin inançlarını etkilemiştir. İslamiyet'ten sonra da kuşlarla ilgili bu anlamlandırmalar tanrılarla ilgili olanlar dışında devam etmiştir.⁵¹

⁴⁵ Bkz. Çoruhlu, 167; Ögel, C. II, 542-543.

⁴⁶ Bkz. Turgay Yazar-Abdulkadir Dündar, "Türk-İslam Sanatında 'Horoz' İkonografisi", *Kök Araştırmalar*, C. II, S. I, Bahar 2000, 213-215.

⁴⁷ Bkz. Çoruhlu, 168-169; Bkz. Ögel, C. II, 542.

⁴⁸ Yazar-Dündar, 216.

⁴⁹ Çoruhlu, 170-171.

⁵⁰ Bkz. Çoruhlu, 171-174.

⁵¹ Bkz. Çoruhlu, 174-178; Ögel, C. II, 549-560.

Köpek: Budizm'in yeniden doğuş inancına göre günahkâr insanların üçüncü kez doğduklarında gövdesini aldıkları hayvanlardan birisidir. Eski Hint mitolojisinde ölümler diyarının muhafızı ve talihsizliğin sembolüdür. Türklerde köpek sembolü kurt veya kartal gibi ulusal bir sembol olmamıştır. Şaman ayinlerinde güçlü şamanlar kurt, kartal gibi hayvanların biçimine girerken zayıf şamanlar köpek şekline giriyordu. Köpek yer altına inerken kullanılıyor ve bu olumsuz anlamı sebebiyle cenaze merasimlerinde kurban edilen bu hayvan ölümü temsil ediyordu. Çin ve Moğol kültürlerinin etkisiyle köpekten türeme Türklerde de görülmüştür.⁵² Genelde olumsuz anlamlarına rağmen köpek, İslamiyet'ten sonra avcılığa verilen önem sebebiyle dostluk, sadakat ve sabır gibi olumlu anlamlar yüklenmiştir.⁵³

Domuz: Türkler başlangıçtan beri domuz yemiyor ve geleneklerinde de bu hayvan iyi bir yer tutmuyordu. Domuz kötü ruhları çağrıştıran bir hayvan olarak sembolize edilmiş ve İslamiyet'ten sonra da bu devam etmiştir.⁵⁴

Maymun: Hint mitolojisinin ve kültürünün malı olan maymun, Türk inançlarında yaygın bir şekilde yer almamaktadır. Budist olan Türklerde görülmektedir. Türk Hayvan Takvimi'nde yıl sembolüdür. İslamiyet'ten sonra maymunun sembolik anlamları genel olarak kaybolmuş ve olumsuz özellikleriyle öne çıkmıştır.⁵⁵

Tavşan: Budist mitolojide Buda ve tanrılarla ilişkili bir hayvan kabul edilir. Türklerde fazla yer tutmayan sembollerden birisi de tavşandır. Erken dönem Türk mitolojisinde beyaz tavşan gök unsurlarına, siyah tavşan yer unsurlarına ait olmuştur. Altaylar ve Yakutlarda duvar ve sarıklara başka hayvanların yanı sıra tavşan derileri asılmakta ve bir töz kabul edilmektedir. Şamanın yardımcı ruhlarından birisi de tavşandır. Türk Hayvan Takvimi'nde yıl sembolüdür. Göktürklerde av hayvanı olması sebebiyle uğurlu sayılmış ve bolluğun simgesi olmuştur. İslamiyet'ten sonra Türk inanışlarında bolluk, kurnazlık ve iyi şansın sembolü olmuştur. Alevi Türkler arasında ise uğursuz kabul edilmektedir.⁵⁶

Tilki: Japon Şintoizm'inde halkın sevdiği bir ilahtır.⁵⁷ Çin'de iyi şansın, uzun ömrün ve kurnazlığın sembolüdür. Altaylılar ve Yakutların tözleri arasında yer alır. Türklerde hilekâr ve kurnaz özellikleriyle öne çıkmaktadır. Şaman başlığında tilki postu yer almaktadır. İslamiyet'ten sonra Türk kültüründe korkaklık, kurnazlık ve yalnızlık özellikleriyle öne çıkmıştır.⁵⁸

Yılan: Eski Mısır ve Hint mitolojisinde kutsal ve tanrısal özellikleriyle öne çıkan yılan Yunan, Roma ve Hristiyan topluluklarında önemli bir yere sahiptir. Budizm'de Buda'nın suretine büründüğü hayvanlardan birisidir. Türk Şamanizm'inde yer altı tanrısı Erlik ile ilgili bir semboldür. Bazı şamanlar yılan biçimine girerek onun hareketlerini taklit etmiştir. Türklerde genellikle olumsuz anlamlar içeren bu sembol diğer kültürlerin etkisiyle kimi zaman olumlu anlamlarda kullanılan bir sembol olmuştur. İslamiyet'ten sonra bazı eski Anadolu ve Mezopotamya mitolojilerinin Asya ile birleşen etkileri sebebiyle yılan, kötülüğün sembolü sayılmamıştır. Mısır ve

⁵² Bkz. Ögel, C. I, 556–562.

⁵³ Bkz. Çoruhlu, 179–180.

⁵⁴ Bkz. Ögel, C. II, 541.

⁵⁵ Bkz. Çoruhlu, 180–182.

⁵⁶ Çoruhlu, 182–184.

⁵⁷ Sarıkçıoğlu, Din Fenomenolojisi, 65.

⁵⁸ Bkz. Çoruhlu, 184–186.

Anadolu mitolojisinde koruyucu özelliği sebebiyle sağlık alanında günümüze dek gelen bir sembol olmuştur. Türk Hayvan Takvimi'nde yıl sembolüdür.⁵⁹

Türk Hayvan Takvimi

Bu takvim Türklerde Hun İmparatorluğu döneminden itibaren kullanılmıştır. Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar, Kırgızlar, Türk Bulgarlar gibi, birçok Türk topluluğunda geçerlidir. Özellikle yıl simgesi olan hayvanların yaygın karakteri ve sembolizmine göre o yılı değerlendirmek bir ölçüde mitoloji ile olan bağları göstermektedir. Göktürklerden önce, ay yılına göre, sonra ise güneş yılına göre hesaplanan bu takvimde 12 yıllık devreyi şu hayvanlar oluşturmaktadır. 1.Sıçgan (fare), 2.Ud (öküz veya sığır), 3.Bars (pars, kaplan, aslan) 4.Tabışkan (tavşan), 5. Luu veya nek (ejderha bazen balık), 6.Yılan, 7.Yunt/Yont (at), 8.Koy/Kon (koyun ve koç), 9.Biçin (maymun), 10.Takagu/Takıgu (tavuk ve horoz), 11.Köpek, 12.Tonguz (domuz). Bir yıl 365 gün, 5 saat, 50 dk ve 47 saniyedir. Takvim 12 aydan oluşmaktadır.⁶⁰

II- Türklerde Hayvan Motiflerinin Oluşumunda Etkili Olan Dinler

Yüzyıllar boyu belli bir kültüre sahip olmuş ve onun içinde yoğrulmuş sonra bir takım sebeplerle başka bir dine veya kültüre geçmiş insan topluluklarının, bu geçiş sırasında ve hatta çok uzun zaman sonra bile eski kültürleri ile ilgilerini tamamen kesmedikleri, ona ait bazı unsurları olduğu gibi, bazılarını da yeni kültürün kalıplarına uydurarak muhafaza ettikleri bilinmektedir.

Türklerde hayvanlarla ilgili inanç motifleri, vaktiyle Orta Asya'dan, Anadolu'ya intikal eden Türk nüfusu arasında varlığını koruyabilmiş ve bazı durumlarda yeni inançlara uydurulmuş motifler olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu motiflerin tasnifi bizi Budizm, Maniheizm, Zerdüştilik, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi vaktiyle Türklerin mensup oldukları çeşitli dinlere götürmektedir. Türklerden söz konusu dinleri kabul edenler olmuş fakat bu hiçbir zaman genele şamil olmamıştır. Çünkü Türkler, İslam dışında temasa geçtikleri dinlerin hiçbirisini, kendi inanç ve kültürleriyle bağdaştıramamıştır.⁶¹

Yaşadıkları geniş coğrafi sahanın bir gereği olarak Türkler, bir yandan doğuda budist Çin kültürünün etkisine girerken, bir yandan da batıda Zerdüşti İran'ın inançlarıyla haşır neşir olmuşlar, nihayet Maniheizm ve Mazdeizm'i de tanımışlardır. Değişik coğrafya ve iklimlerin kültürlerin mahsulleri olan bu dinler bazen aynı Türk toplumunda birbirlerine halef olurken, bazen da yan yana var olmuşlardır. Böyle durumlarda karşılıklı etkilenmeler ve tedâhüller vukû bulmuş, zikredilen bu dinler bu suretle Türklere mahsus birer biçim almışlardır. Anadolu'ya yerleştikten sonra Türkler, putperestlik ve Hristiyanlığın etkisinde oluşan yeni bir kültürle temasa geçmişler, çeşitli vesile ve vasıtalarla az da olsa bununla karşılıklı alış verişte bulunmuşlardır. Nihayet bunların yerini, daha önce hiçbir dinin yapamadığı bir biçimde çok geniş kitlelere yayılarak İslâmiyet almıştır.⁶² İşte bu uzun macera

⁵⁹ Çoruhlu, 186–190.

⁶⁰ Bkz. Çoruhlu, 243–249; Kafesoğlu, 343; Osman Turan, On iki Hayvanlı Türk Takvimi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1941, 47–97.

⁶¹ Bkz. Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara 2002, 79; Ekrem Sarıçioğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, Kardelen Kitabevi, Isparta 1999, 90.

⁶² Bkz. Ocak, 103–110; Ünver Günay-Harun Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003, 56; İbrahim Ağâh Çubukçu, Türk-İslam Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1987, 10–14;

sebebiyle inceleme konusu yaptığımız Türklerde hayvan sembolizmi bütün bu inançlardan etkilenmiş, çok çeşitli ve âdeta bu uzun dini macerayı belgeleyen motifler haline gelmiştir.

A-Geleneksel Türk Dini

Türkler, tarihlerinin bilebildiğimiz en uzak devirlerden beri yaşadıkları, içtimai ve iktisadi şartların belirlediği, kendilerine mahsus bir din ortaya koymuşlardır. Şamanizm, animizm ve totemizme ait bazı özellikleri de içinde barındıran bu sistem, nihayet Gök Tanrı kültü ile ulaşabileceği en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Ancak, bunlar yalnız başına bir din olarak algılanmamış; geleneklerde, dini inanışlar içinde, bazı teknikler şeklinde varlığını sürdürmüştür.⁶³ Geleneksel Türk Dini olarak adlandırdığımız bu din Türklerin yaşattığı inanç, ibadet ve geleneklerinin tümünü içine almaktadır.

B-Uzak Doğu Dinleri

Budizm: Ana vatanı Hindistan olan Budizm, Türkleri etkileyen dinlerden birisi olmuştur.⁶⁴ Doğu Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler ve Uygurlar arasında yayılmıştır. Türkler arasında Budizm'in Mahayana ve Lamaizm kolları yayılmıştır.⁶⁵

Budist mitolojisi Türklerin hayvanlarla ilgili inançlarına tesir etmiştir. Özellikle fil sembolünün anlamlandırılmasında budizmin etkisi büyüktür. Beyaz fil Buda'nın sembolüdür. Boğa budanın sesinin güçlülüğünü temsil etmiştir.⁶⁶

Taoizm ve Konfüçyanizm: Tarihin her devrinde Çinliler ile çok yakın münasebetlerde bulunan Türklerin Taoizm'i ve Konfüçyanizm'i tanımamış olmaları pek de mümkün gözükmemektedir. Bu dinler Türkler arasında kısmi etkisi olmuş ve genelde hiçbir Türk zümresinin dini olmamıştır.⁶⁷

C-İran Dinleri

Zerdüştilik ve Mazdeizm: Çin ve Hindistan ile olduğu gibi Orta Asya'nın İran ile de ilişkileri çok eski dönemlere dayanmaktadır. Bu çerçevede Zerdüştilik, mazdeizm ve maniheizim gibi İran dinlerinin mensupları Orta Asya'ya gitmiş ve buralarda söz konusu dinler yayılmıştır.⁶⁸ Mazdeizm batı Göktürklerde görülmüştür. Gerek Zerdüştilik gerekse Mazdeizm Türkler arasında geniş bir taraftar kitlesi elde edememiştir.

Zerdüştiliğin en önemli sembolü olan horoz ve cennet kuşu, ateş ve güneşin sembolü olarak kabul edilmektedir. Bu semboller Türkleri etkilemiştir.⁶⁹

Maniheizim: Tarihi kaynaklar Maniheizim'in Türkler arasında Uygurlardan önce de etkili olduğunu göstermektedir. Uygur hükümdarı Böğü Kağan (759–779) döneminde (763) maniheizim resmi din olmuştur.⁷⁰ Türkler Maniheizim ve eski Türk inanç ve gelenekleri ile bu yeni din arasında bir sentez oluşturmuşlardır.⁷¹

D-Evrensel Dinler

Mustafa Erdem, Kırgız Türkleri Dini ve Sosyal Hayat, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005, 120–130.

⁶³ Bkz. Ocak, 73; Tümer-Küçük, 82; Durmuş Arık, Azerbaycan Türklerinin Dini Tarihi ve Halk İnanışları, Öztepe Matbaacılık, Ankara 2005, 160–165.

⁶⁴ Bkz. Kafesoğlu, 314–316.

⁶⁵ Bkz. Günay-Güngör, 160–180; Ocak, 74–75; Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan..., 100.

⁶⁶ Bkz. Çoruhlu, 191–197.

⁶⁷ Bkz. Günay-Güngör, 157–158; Ocak, 83–84.

⁶⁸ Bkz. Ocak, 84–90.

⁶⁹ Bkz. Günay-Güngör, 181–183.

⁷⁰ Bkz. Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan..., 101.

⁷¹ Bkz. Günay-Güngör, 187–198; Ocak, 91–96; Çoruhlu, 229.

Yahudilik: Türkler arasında Yahudiliği kabul edenler Hazarlar olmuştur. Yahudiliğin Karaim koluna bağlı bu Türkler, 4–5 bin civarında bir nüfusa sahiptir. kendilerine has değerleri de yaşatmaya devam etmektedirler.⁷²

Hristiyanlık: Türklerin Hristiyanlıkla temasının tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Bununla ilgili bir tarih vermek güçse de Hristiyanlığın Orta Asya'daki varlığı IV. yüzyıldan önceye gitmediği düşünülmektedir. Türkler, genelde Doğu Kiliseleri ile karşılaşmış ve başarılı çalışmaları Nesturi Hristiyanlar yapmıştır.⁷³

Hristiyanlığı kabul eden Türk boyları milli benliklerini kaybetmiştir. Bulgarlar, Kumanlar, Kıpçaklar, Uzlar bunun örnekleridir. Milli benliklerini kaybetmeden günümüze ulaşabilenler Gagauzlar ve Çuvaşlar'dır.⁷⁴ Gagauzlar, 250–300 bin civarında bir nüfusa sahiptir. Mevcut Hristiyanlıktan farklı bir din anlayışına sahiptirler. Onlar, eski Türk kültürünü devam ettirmekte ve bu kültürü Hristiyanlığa hâkim kılmaktadırlar. Çuvaşlar, Rus Ortodoks misyonerleri tarafından Hristiyanlaştırılmışlardır. Fakat onlar da Gagavuzlar gibi, Türk kültürüne ait bazı unsurları yaşatmaya devam etmektedirler.⁷⁵

Hristiyanlıkta balık, İsa-Mesih'i, Phoenix, ölümsüzlüğün ve yeniden dirilmeyi, Kartal, göğe yükselmeyi ve bazı azizleri temsil etmektedir.

İslamiyet: Türkler, belli bir dönemden itibaren geleneksel dinlerinden yavaş yavaş koparak, evrensel dinlere ve özellikle de İslamiyet'e tabi olmaya başlamıştır. Bundan sonra Türklerin geleneksel inançlarında yer alan birçok sembol, İslam'ın motifleriyle kaynaşmış ve hayatiyetlerini devam ettirmiştir.⁷⁶

SONUÇ

Yapmış olduğumuz bu küçük deneme, konunun ne derece ehemmiyetli olduğunu göstermektedir. Yapılan, çeşitli araştırmalar sırasında, elde edilen materyallerden, özellikle at, kartal, kurt, koç ve koyun gibi hayvanların birer sembol haline geldikleri anlaşılmaktadır. Arslan, Simurg, Garuda, ejderha gibi mitolojik olan ve olmayan bir kısım hayvanlar ise büyük oranda yabancı kökenlidir. Bununla birlikte, bu hayvanların Türk inançlarında yaygın olarak kullanıldığı ve Türk kültürünün malı haline geldiği de inkâr edilemez bir gerçektir. Hayvanların sembolik anlamları, İslamiyet'ten önceki devirlerde, bozkır kültürü ile yerleşik kültür devreleri arasında bazı değişikliklere uğramıştır. Ancak asıl büyük değişiklik İslamiyet'ten sonra gerçekleşmiştir.

Ele aldığımız hayvan sembolleri, İslamiyet'ten önceki devrede Şamanizm, Gök, Yer, Su, atalar tasavvurlarıyla ilgili olarak oluşmuştur. Aynı semboller Taoizm, Manihaizm ve Budizm'i kabul eden çeşitli Türk topluluklarında yeni inançların getirdiği sembollerle birleşmiştir. Benzeri durum İslamiyet'ten sonra da kısmen söz konusu olmuştur. Ancak İslam'ın tasvir yasağı sebebiyle bu semboller, İslamiyet'e uygun olmayan anlamlarından arındırılmıştır. Gerek İslamiyet'ten önceki çeşitli dönemlerde, gerekse sonraki devirlerde, hayvanlar yaygın bir şekilde güç, kuvvet, kudret, hükümdarlık, taht sembolü olarak kullanılmıştır. Arslan, kaplan, kurt, kartal... v.b. hayvanların söz konusu olduğu bu sembolizm yanında bir çok hayvanda refah, iyi

⁷² Bkz. Tümer-Küçük, 80–81; Günay-Güngör, 225–232; Ocak, 101–102.

⁷³ Bkz. Günay-Güngör, 198–199; Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan..., 101; Ocak, 97–98.

⁷⁴ Bkz. Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan..., 101.

⁷⁵ Bkz. Günay-Güngör, 222; Tümer-Küçük, 81; Durmuş Arık, Hristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar), Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2006, 12–80.

⁷⁶ Bkz. Günay-Güngör, 148.

haber, bolluk, bereket, barış, sevgi, adalet ve iyi yönetimin sembolü olmuştur. Bu hayvanların bazıları astrolojik semboller olarak kullanılmıştır. Bazı hayvan sembollerinin renklerine göre farklı anlamları olduğu aynı zamanda söz konusu sembollerin dört yönle ilişkili olarak kullanıldıkları dikkati çekmektedir.

Türk mimarisinde ve sanat eserlerinde hayvan sembolizmi yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Kalelerin burçlarında, medreselerde, camilerde kartal ve yırtıcı kuşlar gücü, hükümdarlığı ve hâkimiyeti sembolize etmektedir. Bunun yanı sıra hikâyelerde, manilerde, ninnilerde, bilmecelerde, halı, kilim gibi eşyalarda değişik hayvan motifleri kullanılmaktadır.

Günümüzde kartal, kaplan, arslan, kurt boğa ve at gibi hayvanlar üniversiteler, partiler, takımlar, markalar, burçlar ve değişik teşkilatları sembolize eden bir surette yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Bibliyografya

Arık, Durmuş, **Azerbaycan Türklerinin Dini Tarihi ve Halk İnanışları**, Ankara: Öztepe Matbaacılık 2005.

_____, **Hristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)**, Ankara: Aziz Andaç Yayınları 2006.

Ataşağın, Galip, **İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da) Dini Semboller**, Konya: Sebat Ofset Matbaacılık 2002.

Bayat, Fuzuli, **Mitolojiye Giriş**, İstanbul: Ötüken 2007.

Çoruhlu, Yaşar, **Türk Mitolojisinin ABC'si**, İstanbul: Kabalcı Yayınevi 1999.

Çubukçu, İbrahim Agâh, **Türk-İslam Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler**, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 1987.

Erdem, Mustafa, **Kırgız Türkleri Dini ve Sosyal Hayat**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2005.

Günay, Ünver-Harun Güngör, **Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi**, İstanbul: Rağbet Yayınları 2003.

Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Ötüken 2000.

Ocak, Ahmet Yaşar, **Alevi ve Bektâşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri**, İstanbul: İletişim Yayınları 2007.

Ögel, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, C. I, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1998.

_____, **Türk Mitolojisi**, C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1995.

Sarıkcıoğlu, Ekrem, **Din Fenomenolojisi (Dinlerin Mahiyeti ve Tezahür Şekilleri)**, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 2. Baskı, Isparta: Fakülte Kitabevi 2011.

_____, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Isparta: Kardelen Kitabevi 1999.

Seyfeli, Canan, "Türk Mitolojisinde Hayvan Motifleri", Şamanizm ve Alevilik, **Yol Bilim Kültür Araştırma**, S. 23, Mayıs-Haziran 2003.

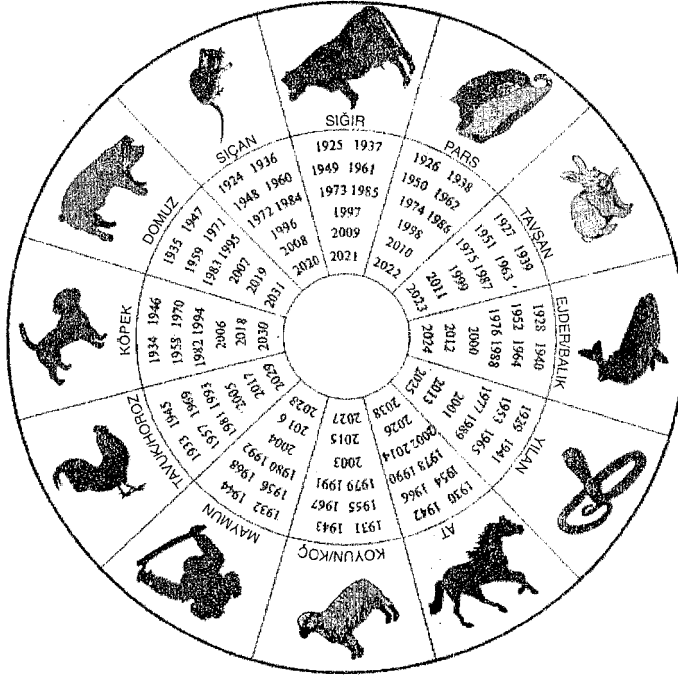
Turan, Osman, **On iki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası 1941.

Tümer, Günay-Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, 4. Baskı, Ankara: Ocak Yayınları 2002.

Yazar, Turgay-Abdulkadir Dünder, "Türk-İslam Sanatında 'Horoz' İkonografisi", **Kök Araştırmalar**, C. II, S. I, Bahar 2000.

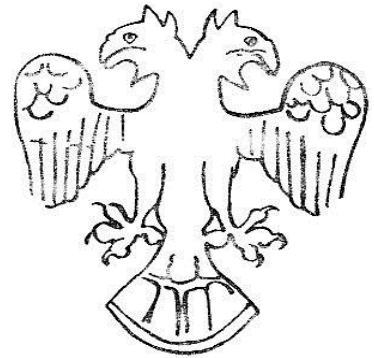
TÜRK HAYVAN TAKVİMİ

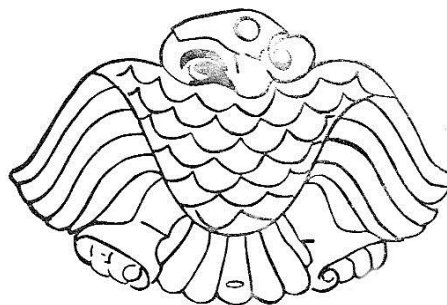
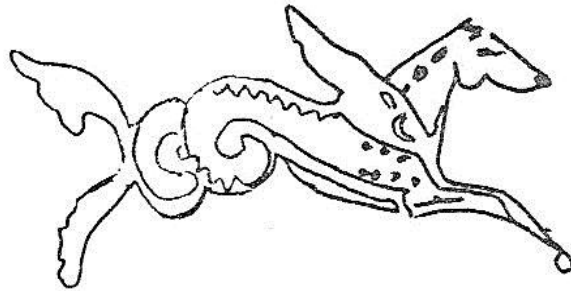

Türkmen Medeniyeti Dergisinin (1994: 1) arka kapağında yayınlanmış olan bu dairesel şekil miladi tarihlerin hangi hayvan yılına karşılık geldiğini gösteriyor. Hayvan resimlerinin altında yılların isimleri yazmaktadır. Bunlar üst sağ köşedeki sıçan yılından başlayarak (sağa doğru) sığır, pars, tavşan, lu (ejder), yılan, yıldı (at), koy (koyun), bijin (maymun), takık (tavuk-horoz), köpek, donuz'dur (domuz). Bu sekile göre örneğin 1963 doğumlu bir kişi Tavşan yılında doğmuş olmaktadır. Doğum yılının gününü ve ayını ise aygün sırasıyla (örneğin 3. ayın

3. günü) diye ya da Sıçan'dan başlamak üzere yine hayvan ismiyle belirlemektedir. Yani 1963'te doğmuş olan kişi 3. ayda doğmuşsa Bars ayında dünyaya gelmiştir. Aynı işlem gün için de uygulanabilir.

Çizimler: Türklerde yaygın bir şekilde kullanılan kurt, kaplan, garuda ve kartal sembolleri

AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSRLƏR SİYASİ HÜQUQİ FİKRİNDƏ QANUN VƏ QANUNÇULUĞA DAİR İDEYALARA İSLAMIN TƏSİRİ

Aqşin QULİYEV⁷⁷

Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Resume: Fight against religious fanaticism has appeared belonging to yourself in definite forms. These has been phrase of the ignorance forms by patriot and humanist thinkers in the scientific photo from opposition of people showing resistance to religious organizations from development without return of the worldly sciences and culture, -Azerbaijan sharp critical.

Keywords: religious, fanaticism, religious organizations, sciences and culture

Резюме: Борьба против религиозного фанатизма казалась принадлежащей вам непосредственно в определенных формах. Они были фразой форм невежества мыслителями патриота и гуманиста в научной фотографии от оппозиции людей, показывающих сопротивление религиозным организациям от развития без возвращения мирских наук и культуры, - Азербайджан, острый важный.

Ключевые слова: религиозный, фанатизм, религиозные организации, науки и культура

Real həyatda cəmiyyətin inkişaf prosesinə, eləcə də sosial hadisələrin (dövlətin, hüququn, dövlət hakimiyyətinin, siyasətin, qanunun və i.a.) əmələ gəlməsi mənşəyinə yanaşma baxımından digər dünya dinləri kimi islam dini də sxolastikaya və mifik təfəkkürə əsaslandığı halda, fəlsəfə, hüquqi dünyagörüş, o cümlədən siyasi-hüquqi ideologiya elmi faktlara və məntiqi-əqli nəticələrə əsaslanmışdır. Cəmiyyətdə baş vermiş və indidə baş verməkdə, inkişaf etməkdə və təkmilləşməkdə davam edən müxtəlif sosial hadisələr, habelə cəmiyyət həyatının gerçəkliklərinə dair islamın dini təssəvvürləri öz ifadəsini ilahiyyatdan bəhs edən əsərlərdə, hüququ fikir və görüşlər isə müstəqil öyrənmə, tədqiqat predmetinə malik olan elmi əsərlərdə tapır. Təbii olaraq bu, heç də elə bir təsəvvür yaranmamalıdır ki, cəmiyyətdə baş verən müxtəlif sosial hadisələrin mənşəyinin və mahiyyətinin dərk edilməsinə yönələn dini-mistik və mütərəqqi, elmi görüşlər bir-birini qətiyyətlə rədd və ya inkar edirlər. Əksinə, bu iki görüşlər sisteminin və əks qütblü ideologiyanın (o cümlədən hüquqi ideologiyanın) qarşılıqlı əlaqəsi onların hər birinin müstəqil surətdə ictimai şüurda tutduğu yeri müəyyən edir. Yuxarıda göstərilənlər dini və hüququ görüşlər sisteminin, hər iki ideologiyanın qneseoloji aspektini səciyyələndirir.

Bu məsələnin sosial aspekti isə cəmiyyətin sinifli, yəni dövlət təşkilatının təşəkkül tapdığı mərhələyə qədəm qoyması ilə xarakterizə olunur. Dövlətə qədərki cəmiyyətdən fərqli olaraq, artıq siyasi təsisat kimi mövcud olduğu cəmiyyətdə hökmran zümrə ictimai şüurun öz mənafeyinə və maraqlarına cavab verən, xidmət edən, özünün hakimiyyət mövqeyini müdafiə edən əlverişli formasını qəbul edir.

Bəşər cəmiyyətinin inkişaf tarixi və bu tarixin qanunauyğun prosesləri göstərir ki, erkən orta əsrlər şəraitində eləcə də feodalizmin sonrakı inkişaf mərhələlərində dini ideologiyanın ortodoksal nümayəndələri ictimai şüurun bütün formalarının, o cümlədən siyasi və hüquqi təlimlərin dini dünyagörüşə və ideologiyaya tabe edilməsi, sosial həyatın bütün sahələrində (həmçinin də dövlət işlərinin idarə olunmasında, hətta daxili və xarici siyasətin həyata keçirilməsində, qanunvericilikdə) dinin şəriksiz, qeyri

⁷⁷ AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu

məhdudu inhisarçı hökmranlığı uğrunda qətiyyətli və aramsız mübarizə aramışdır (belə mübarizə halları müsəlman Şərfində müasir dövrdə də müşahidə olunur). Lakin bununla belə ortodoks din xadimləri insanların fiziki və əqli yaradıcılıq, siyasətlə məşğul olma və hüquqyaratma fəaliyyəti sahəsində öz inhisarçı hökmranlığını tam bərqərar edə, təbii-tarixi proseslərin irəliyə doğru hərəkətinin qarşısına sədd çəkməmişdir.

Müxtəlif xalqların dövlətçilik tarixi belə bir danılmaz faktın da şahididir ki, bərkəməz ziddiyyətlərin mövcud olduğu cəmiyyətlərdə (ölkələrdə) dini ideologiya həmişə aprarıcı mövqelərdən birini tutmuşdur. Dinin belə hökmran mövqeyinə bəzi müasir dövlətlərdə (məsələn, İran İslam Respublikasında, Əfqanıstanda, Səudiyyə Ərəbistanında) indi də təsadüf olunur.

Lakin bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, dini ideologiya cəmiyyətin istisnasız olaraq bütün üzvlərinin ağıl və iradəsinə, fikir və düşüncəsinə şəriksiz olaraq hakim kəsilmişdir. Fəlsəfənin ictimai-siyasi və hüquqi fikrin, bütövlükdə elmin tarixi göstərir ki, qabaqcıl fikirli ziyalı və mütəfəkkirlər, elmin müxtəlif sahələrinin nümayəndələri mütərəqqi ideologiyanın dini ideologiyadan emansipasiya edilməsi uğrunda ideoloji mübarizənin bütün mümkün formalarından əzin və ardıcılıqla istifadə etmişlər.

Yaxın və Orta Şərfin Böhmənyar əl-Azərbaycani, Əl-Mərri, Zəkəriyyə Razi, Əl-Fərabi, Ömər Xəyyam, Mahmud Şəbüstəri, Fəzullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi və başqaları kimi mütəfəkkirləri dini fanatizm və qatı mövhumatçılıq əleyhinə həyatları boyu cəsarətlə mübarizə aparmışların yalnız ən görkəmliləridir.

Hakim sinif və onun arxalandığı dini ideologiya xalq kütlələrini sosial-iqtisadi, siyasi cəhətdən əsarətdə saxlasalar da, qabaqcıl ideyaların və mütərəqqi fikirlərin üzərinə kölgə sala bilməmiş, humanist düşüncəli mütəfəkkirlərimizin siyasi və hüquq dünyagörüşü, ideyaları üzərində öz sərt hökmranlığını bərqərar edə bilməmişdir. Mürtəce ictimai qayda, ədalətsiz qanunlar əleyhinə yönələn azad fikirlilik faktiki olaraq hökmran təbəqənin ideologiyasına qarşı istiqamətləndirmişdir.

IX yüzillikdən başlayaraq Azərbaycanda hakim dini ideologiyaya çevrilmiş islam qabaqcıl fikirli mütəfəkkirlərimizin dünyagörüşünə təsir göstərdiyi kimi, bütövlükdə hüquq sisteminin də şəriət normaları (müsəlman hüququ) əsasında yenidən formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Mütərəqqi qüvvələrin din (xüsusilə dindini ehkamlar), idealizm və siyasi mürtəcelik (mühafizəkarlıq) əleyhinə ideoloji mübarizəsi Azərbaycanda siyasi və hüquqi fikir tarixinin parlaq səhifələrindən biridir.

Dini fanatizm və mövhumatçılıq əleyhinə mübarizə özünə məxsus müəyyən formalarda təzahür etmişdir. Bu formalar dini təşkilatlara qarşı duran xalq müxalifətindən, mürtəce dindarlardan və digər qara qüvvələrin ciddi müqavimətinə baxmayaraq, dünyəvi elmlərin və mədəniyyətin dönmədən inkişafından, habelə Azərbaycandan vətənpərvər və humanist mütəfəkkirləri tərəfindən cəhalətin elmi şəkildə kəskin tənqidindən ibarə olmuşdur.

Azərbaycanda islamın siyasi ideologiyasının qanun və qanunçuluqla bağlı fikirlərə təsiri, hər şeydən əvvəl, şəriətin özünün sabitliyindən və möhkəmliyindən irəli gəlmişdir. Şəriətin sabitliyinin və möhkəmliyinin səbəblərindən danışarkən onun adət hüququna-islam dinini qəbul etmiş xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının adət hüququna (hüququ Quranda adətlərinə) münasibətini qeyd etməmək olmaz.

Şəriət və onun qırılmaz surətdə bağlı olduğu müsəlman hüququ Ərəbistan yarımadası əhalisinin adət hüquq normalarından irəli gələn, zaman keçdikcə

maddiləşərək yazılı qanunlar formasında təşəkkül tapmışdır. Bu da öz sistemləşdirilmiş əksini müsəlman hüququnun əsas mənbələri olan Quranda və Sünnədə tapmışdır. Xilafətin işğalçılıq siyasəti gedində şəriət normaları məğlub edilmiş digər xalqlar kimi, Azərbaycan xalqının da adət hüquq normalarını özündə təcəssüm etdirmişdir.

İlk müsəlman icması Quranda ehtiva olunan əmrlər və sərəncəmlər əsasında idarə edilmişdir. Xilafətin genişləniş inkişaf etməsilə əlaqədar olaraq yni hüquq münasibətlərinin də prsesi getmişdir.

Əməvilərin hakimiyyəti dövründə hakimiyyət artıq teokratik xarakterini tədricən itirdiyindən, dövlət işlərinin idarəçiliyi üçün Quranda ehtiva olunmuş göstərişlər kifayət etmişdi. İctimai və siyasi məsələlərini həllində lazımi əlavələrə, əlavə izah və təfsirlərə, şəhrlərə kəskin ehtiyac duyulmağa başlamışdır.

Bu baxımdan peyğəmbərin əshabələrinin və onların ardıcılarının hədisləri (rəvayətləri) mühüm vasitə olmuşdur. Hədislər toplusunun, yəni Sünnənin köməyi ilə həll edilə bilmyən mübahisəli məsələlərdə şəriət normalarını tətbiq edənlər İcmaya (din xadimlərinin yekdilli qərarlarına, onların rəylərinə) əsaslanırdılar. Bu da öz növbəsində bir növ presidenti xatırladırdı. Hökm çıxarılar kən hədisləri zəruri hesab edənlərə «hədis tərəfdarları» («əshab əl-hədis»), rəyləri və mülahizələri əsas, rəhbər tutanlara «rəy tərəfdarları» («əshab əl qiyas») deyilirdi. Birinci halda qatı ortodoksal islam mövqeyindən çıxış edilir, ikinci halda isə müsəlman hüquq sisteminə radikalizm elementləri münəcər edilirdi.

Beləliklə Quran, Sünnə, İcma və Qiyas müsəlman hüququnun əsasları (üsul əl-fiqh) mənbələrini təşkil edirdi və indəi də etməkdədir. Bu əsaslardan və mənbələrdən istifadə edilməsindən asılı olaraq müsəlman Şərqində bir neçə sünni hüquq məzhəbi (müsəlman hüquq məktəbləri) meydana gəlmişdir. müsəlman hüquq məktəbinin məşhurları hənəfilik, Maliklik, Şafilik və Hənəbilik (bu məktəblərlərinin yaradıcılarının adı ilə adlandırılmışdır) olmuşdur.

Lakin ortodoksal islamın ideoloqları şəriət əhkamlarının qızğın müdafiəsinə qalxaraq, sərbəst düşüncəyə yol vermək istəmirdilər. Onların bu ideya mövqeyi öz əksini ortodoksal sünnilikdə –ənəbilik hüquq məktəbinin ideologiyasında tapmışdır.

XI-XII yüzillikdə islam ideologiyasının və onun əhkamlarının müdafiəsinə ən yaxşı köməyi Əbu Həmid Məhəmməd İbn Məhəmməd əl-Qəzali (1059-1111) göstərmişdir.

Qəzali antik fəlsəfənin tənqidi mövqeyinin tutsa da, o bu fəlsəfi sistemdə həm Platonun, həm də Aristotelin, eləcə də Şərq fəlsəfi məktəbinin görüşlərinin elementləri vardır. Lakin o, bunlardan islam dini əhkamlarının əsaslandırması üçün istifadə etmişdir. Tədqiqat əsərlərində Qəzalini Yaxın və Orta Şərqin Roma Akvinatı adlandırması heç də təsadüfi deyildir. Dominakan monaxı Roma akvinat isə platonizmin alovlu müdafiəçisi və dayağı olmuşdur. O dövlətin və hüququn mənşəyinə dair teoritik nəzəriyyənin görkəmli nümayəndələrindən biri hesab olunur.

VIII yüzillikdə ərəb xilafətində müşahidə olunan təbqələşmə, hakim dairələr içərisində varlanmaya, dəbdəbəli həyat sürməyə güclü meyl göstərməsi müsəlman icmasının aşağı zümrələrində ciddi narazılıqlara səbəb olmuşdur. Bu da öz ifadəsinin əvvəl passiv formada (asketizdə) tapmışdır. Zahidlər (aspektlər) zəngin həyat tərzinə nifrət bəsləyərək mənəvi kamilliyi maddi sərvətləri, var-dövlətə qarşı qoyurdular.

İctimai-siyasi hadisələrin kəskinləşdiyi və ideoloji mühitin mürəkkəbləşdiyi belə bir şəraitdə yeni fəlsəfi, sosial-siyasi fikir cərəyanı-sufilik (təsəvvüf) meydana

gəlmiş (VIII yüzillikdə) və bütün müsəlman ölkələrində surətlə yayılmağa başlamışdır.

Mürəkkəb və çoxsaylı fikir cərəyanı olan sufilik orta əsrlər boyu ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif ideya istiqaməti almışdır. İslam dini ideologiyası zəminində meydana gəlmiş sufiliyə şamanlıq, zərdüştlük, buddizm, xristianlıq, neoplatonizm və i.a. dini-fəlsəfi təlimlərinin təsiri istisna olunmur. Sufilikdə Çin və Hind fəlsəfəsinin də elementlərinə təsadüf etmək olar. IX-X yüzilliklərdə sufilik başlıca müxalifətçi cərəyanlardan biri hesab edilmişdir.

İslamın ideoloji cərəyanları içərisində stfatiliyi, qədəriliyi, cəbəriliyini, mötəzililiyi və əşəriliyi qeyd etmək olar.

Müsəlman hüququnun əsas mənbələri hesab olunan Quranın və Sünnənin şaquli hakimiyyət münasibətlərini tənzim edən çox az norma tanıyır. Nə Quranda, nə də Sünnədə müsəlman dövlətinin təşkilini və fəaliyyətini tənzim edən konkret norma və göstərişlər ehtiva olunmamışdır.

Başqa sözlə Quranda və Sünnədə müsəlman dövlətinin məzmununu və mahiyyətini müəyyən edən normaların demək olar ki, yoxluğu ayrı-ayrı təriqətlər tərəfindən müsəlman dövlətinin idarəçilik forması (dövlət quruluşu) ilə bağlı müxtəlif mülahizələrin irəli sürülməsinə səbəb olmuşdur. Bundan savayı, müsəlman hüququnun xatırladan mənbələrində «dövlət», «idarəçilik forması» terminlərinə də təsadüf olunmur. Həmin mənbələrdə yalnız «imamət» (ilkin mənası-«dua etməyə rəhbərlik») və «xilafət» («varislik») anlayışlarına təsadüf edilir. Bu anlayışlar əsasən müsəlman dövlətinin adlandırılması üçün işlədilmişdir. Xilafətin təşkili və fəaliyyəti prinsipləri müsəlman hüquqşünas- alimləri tərəfindən Məhəmməd Peyğəmbərdən bir neçə əsr sonra, Quranın və Sünnənin xilafətdə ali hakimiyyətin Peyğəmbər və onun təfsiri əsasında müəyyən edilmişdir. Müsəlman hüququ təliminin əsas kaieqoriyasını iki qarşılıqlı əlaqəli aspektdə nəzərdən keçirən xilafət olmuşdur. Xilafətə bir tərəfdən müsəlman dövlət hakimiyyətinin mahiyyəti, digər tərəfdən isə dövlətin spesifik norması kimi baxılmışdır. Xilafətə dair bütün təriflərin (definisiyaların) əsasında böyük ərəb dövlətşünas-mütəfəkkiri Əl-Mərrinin mövqeyi durur. Onun fikrincə, imamət imamın müdafiəsində və dünyəvi işlərə rəhbərlikdə peyğəmbərlik vəzifəsinin varisliyidir. Müasir müəlliflər məhz bu anlayışın əsasında bel bir nəticəyə gəlirlər ki, xilafət heç nə müəyyən bir şəxsin müsəlman dövlətinin başçısı taxt-tacındakı fərdi hüququndan və ya imtiyazlarından ibarət deyildir. O, ali dünyəvi hakimiyyətin (siyasi hakimiyyətin) həyata keçirilməsi və müsəlman icması səviyyəsində inamı saxlamaq üzrə müəyyən funksyalardan ibarətdir. Müsəlman siyasi konsepsiyasında xilafətin mənşəyi problemlərinin həlli mühüm yer tutmuşdur. Müsəlman mütəfəkkirlərinin əksəriyyətinin fikrincə, xilafətin hakimiyyətinin təsdiqi zəruridir həm müsəlman dövləti başçısına və seçilən, xəlifəyə nəzarət edən icma nümayəndələrinə, həm də bütün müsəlmanlara həvalə edilən vəzifələrdən ibarətdir. Xilafətin məcburiliyi haqqında nəticələrin təsdiqində müsəlman dövlətşünasları həm dini ehkamları, həm də xalis məntiqi dəlilləri irəli sürmüşdür.

Bütün bu göstərilənlər orta əsrlərdə Azərbaycanda dövlətin idarəçilik forması ilə əlaqədar məsələdə heç bir rol oynamamışdır. Lakin siyasi hüquqi fikirdə, xüsusi ilə bu fikrin qanun və qanunçuluqla bağlı hissəsində öz izlərini qoymuşdur.

Azərbaycan siyasi hüquqi fikirdə qanun və qanunçuluğa dair ideyalara ümumiyyətlə isə hüquq sistemində islamın siyasi və hüquqi ideologiyasının təsiri özünü, hər şeydən əvvəl, sosial-iqtisadi və inzibati idarəçilik sahəsində büruzə vermişdir. Xilafət işğal etdiyi digər ölkələr kimi, Azərbaycanda əvvəllər öz qanunları

, hüquq normaları vasitəsilə idarə etmişdir. Şübhəsiz ki, bu, ilk növbədə Öz qayda-qanunlarını məğlub etdiyi xalqa qəbul etdirməkdən və islamı yaymaqdan irəli gəlmişdir. Təsadüfi deyildir ki, xilafət böyük iqtisadi və strateji əhəmiyyəti olan Azərbaycanda Öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün islam dinindən və şəriət normalarından ən kəsərli vasitə kimi istifadə etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan şah hakimiyyətinə, üsul- idarəsinə tabe oldğundan burada inzibati idarəetmə qaydaları, torpaqdan istifadə...və i.a. ümumimperiya qanunları əsasında idarə olunurdu. Lakin xilafət siyasət və dövləti idarəetmə təcrübəsi cəhətdən inkişaf etmiş bir sıra dövlətlərdən, o cümlədən Bizans imperiyasından, eləcə də məğlub etdiyi İrandan geriye qalırdı. Ona görə də xilafət işğal etdiyi ərazilərdə, o cümlədən Azərbaycanda ilk vaxtlar özlərinə qədər mövcud olmuş idarəçilik qaydalarını saxlamaq və tətbiq etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bunun üçün də Səsanilər çoxəsrlilik dövlətçilik təcrübəsini mənimsəməkdən ötrü xilafətə vaxt zaman lazım gəlmişdir.

...Səsanilərin hakimiyyəti dövründə verilmiş qanunların hamısı torpaq mülkiyyətinin, siniflərin toxunulmazlığına və müqəddəsliyinə xidmət edirdi. Deməli, xilafətin birinci olaraq bu qanunlardan istifadə etməsi, fikrimizcə, heç bir şübhə doğura bilməz. İşğal edilmiş ərazilərdə islamın təsir dairəsi genişlənsə də, xilafətin rəsmi inzibati idarəçilik orqanları ilə yerli əhali arasında mübahisə və münaqişələr meydana çıxırdı. Belə məsələlərin həllində Səsanilərin adət hüquq normaları tətbiq edilirdi. Mənbələrdə göstərilir ki, ərəb tarixçiləri...öz əsərlərini yazarkən Səsanilər dövründə pəhləvi dilində yazılmış müvafiq əsərlərdən geniş istifadə etmişlər. Pəhləvi dilli əsərlərdə isə başlıca olaraq dövrün ictimai defisiyası hadisələri təsvir edilmişdir. Lakin bu əsərlər. İçərisində ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrini tənzim edən norma və qanunlar da öz əksini tapmışdı. Belə ki, ərəb tarixçisi Məshudi Fars və Girmandan əldə etdiyi Pəhləvi dili əsərlər içərisində “Kahnamak”(“Gahnamə”) və “Ainnamak” (“Ainnamə”) kitablarının da adını çəkmişdir.

Xilafəttə Azərbaycandakı hökmranlığı dövründə həmin kitablarda ehtiva olunan qanunlardan, habelə ictimai münasibətləri tənzim edən adət hüquq normalarından geniş dərəcədə istifadə etmişdir.

Azərbaycanda geniş işğalı dövründə, ehtimal ki, ərəblərin dövləti idarəetmə işlərində istifadə etdikləri hüququ materiallardan biri də Mxitar

Qoşun «Qanunnamə»si olmuşdur. Uzaqgörən dövlət xadimi və ağıllı siyasətçi, sərkərdə Cavanşirin hakimiyyəti (636-680-ci illər) dövründə Albaniya ölkəsi nəinki bizansların və iranlıların, həm də ərəblərin hücumundan qurtula bilmiş və dövlətin müstəqilliyi qorunub saxlanmışdır. Lakin Cavanşirin ölümündən sonra xilafət Azərbaycanın daxili siyasətini tədricən sıxışdırı bilmişdi. Albaniya vassalığı hüququnu itirdikdən sonra hakimiyyət əslində formal xarakter daşıyırdı və ölkəni xilafətin (xəlifənin) təyin etdiyi canişinlər idarə edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, alban hüquq sisteminin böyük əhəmiyyətə malik abidələrdən sayılan Mxitar Qoşun «Qanunnamə»sində o dövrün hüquq normaları kristallaşmış, alban cəmiyyətinin müxtəlif sinif və təbəqələrinin sosial və hüquq münasibətləri öz əksini tapmışdır." Tarixdən məlum olduğu kimi, VIII yüzilliyin əvvəllərində islam dini çevrildiyi şəraitdə Albaniyanın bir hissəsində xristianlıq dini əvvəlki mövqeyini saxlaya bilmişdi. Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycanın demək olar ki, əksər hissə-sində islam dini özünə vətəndaşlıq qazanmışdı. Belə bir cəhəti do göstərmək zəruridir ki, islam dininin, habelə onun siyasi-hüquqi ideologiyasının Azərbaycanın siyasi və hüquqi fikrinə təsiri düzünə deyil, dolayı şəkildə təzahür

etmişdir. Məlum olduğu kimi, istər islamın erkən, istərsə də orta əsrlər dövründə müsəlman dünyasında qanunyaratma (hüquqyaratma) fəaliyyəti son dərəcə passiv səciyyə daşmışdır. Bu isə, fikrimizcə aşağıdakı səbəblərlə izah oluna bilər.

Əvvəlcə, ortodoks şəriətdən fərqli olaraq islam aləmində adi xalq məhkəmələrinin icraçıları, yəni ədalət mühakiməsini həyata keçirən məmurlar ilahiyyatçı hüquqşünaslar (faqihlər) deyil, nüfuzlu varlı feodallar, tayfa başçıları-şeyxlər və ağsaqqallar idi. Mübahisəli məsələlərin hüquqi vasitələrlə həlli yollarını bilməyən bu şəxslər insan taleyini öz şəxsi mülahizələrinə əsasən həll edirdilər. Tərədilmiş ictimai təhlükəli əməlin tövsiyinə dair mənbələrdə normanın və ya göstərişin olmadığı hallarda isə vəziyyət daha acınacaqlı şəkildə alırdı. Belə ki, lazımi hüquqi mexanizmin olmadığı şəraitdə təqsirkar şəxs hökm verənin heç bir normaya əsaslanmayan (maddi hüququn hər hansı normasına heç bir istinad olmadan) və prosessual qayda ilə müəyyən edilməyən fəitvasının qurbanı olurdu. Göstərmək zəruridir ki, ictimai həyatın başqa sahələrində şəriətlə yanaşı, yerli qanunlardan da istifadə şəriət normaları tətbiq edilirdi.

İkincisi, ortodoks islamda ilahiyyatçı hüquqşünaslar islamın demək olar ki, bütün inkişaf mərhələlərində nəzərdə tutulan norma və göstərişlərin yalnız təfsiri, ya da şərhilə kifayətlənmişlər. Mənbələrdə nəzərdə tutulan normaların (Quranda və Sünnədə ehtiva olunan göstərişlərə gəldikdə isə, onlara edilməli olan əlavələrdən, yaxud dəyişiklərdən söhbət belə gedə bilməzdi) məzmununa heç bir yeni fikir, mülahizə əlavə edilməmişdir. Bunun nəticəsidir ki, hüquqyaratma müsəlman hüququ üçün bir növ fəaliyyət sahəsi olmuşdur. Lakin xilafətin istər Azərbaycanda hökmranlığı dövründə, istərsə də Azərbaycanın öz dövlət müstəqilliyini əldə etməsindən sonra qabaqcıl fikirlə ziyalılar mütərəqqi məzmunlu ictimai-siyasi və hüquqi ideyalarını yaymaqda davam etmişlər. Bundan başqa, bəzi mütəfəkkirlər və müxtəlif dini-fəlsəfi cərəyanların ayrı-ayrı nümayəndələri islamın siyasi ideologiyasının mürtəce cəhətlərinə qarşı müxalifətdə olmuşlar. Doğrudur, həmin mütəfəkkirlərin ictimai-siyasi və hüquqi görüşləri, ideyaları bilavasitə qanun və qanunçuluq problemləri ilə bağlı olmasa da, onların konsepsiyaları xatırladılan problemlərin də müəyyən cəhətlərinə toxunmuş və hər şeydən əvvəl, mütərəqqi mövqeyə malik olan həmin mütəfəkkirlər bütövlükdə xalqın mənafeələrini müdafiə etmişlər.

Öz növbəsində islamın ictimai-siyasi və hüquqi ideologiyasının xidmətçiləri də qabaqcıl görüşlü mütəfəkkirlərə qarşı ideoloji hücumlara keçmişlər. Qabaqcıl fikirlə mütəfəkkirlər nəinki təqib olunmuş, hətta amansız cəzalara (xüsusilə də cismani cəzalara) məruz qalmışlar. Öz vətəninə işğalçı və zülmkarların ədalətsiz qanunları ilə yaşamaq istəməyənlər, öz ölkəsini və xalqının azadlığı, müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan fədailər dinsiz və kafir adlandırılmış, təhqir edilmiş və cismani cəhətdən məhv edilmişlər.

Məsələn, Allahla insanın eyniliyi fikrini irəli sürən, «ənəlhəqq» («mən haqqam») söyləyən Hüseyn ibn Mənsur Həllac (858-921-ci illər) dinsizlikdə təqsirləndirilərək Bağdad zindanına salınmış, mühakimə olunduqdan sonra dəhşətli surətdə edam edilmişdir. Yaxud Azərbaycanda işraqilik fəlsəfəsinin banisi, aləmin «heçdən xalq edilməsi» ideyasının məntiqi cəhətdən əsassız olduğunu qeyd etmiş böyük filosof və hüquqşünas Şihabəddin Yəhya Sühərvərdi (1154- 1191- ci illər) bidətçilikdə ittiham olunaraq edam edilmişdir.

Şərq peripatetizminin görkəmli nümayəndələrindən olan Əbülhəsən Bəhmənyar Mərzban oğlu (993- 1066- ci illər) də bütün təbiət hadisələrinin və hətta,

insanın zehni qabiliyyətinin inkişafının təbii səbəblə bağlı olduğunu izah etməyə səy göstərmişlər. Elmi araşdırmaları mütəfəkkiri belə bir nəticəyə gətirmişdir ki, insan ağılı şeylərin xaricindən doğan inikaslarla birlikdə inkişaf edir və təkmilləşir.

Fəlsəfi biliyin faydasına əxlaqi keyfiyyət baxımından yanaşan Bəhmənyarın fikrincə, qazanılmış hər bir bilik insanın mənəviyyatını zənginləşdirməyə, onda gözəl məziyyətlər aşılamağa xidmət etməlidir, əks halda həmin bilik faydasızdır.

Beləliklə, göründüyü kimi, Azərbaycanın qabaqcıl fikirli mütəfəkkirləri islamın ideoloji ehkamları ilə razılaşmır və belə hesab edirdilər ki, insan zəkası obyektiv gerçəkliyi dərk etmək qabiliyyətə malikdir.

VIII-XI yüzilliklərin mütərəqqi məzmunlu ictimai-siyasi və hüquqi fikri üçün mövcud quruluşun nöqsanlarının kəskin tənqidi səciyyəvi olmuşdur. Şübhəsiz ki, həmin tənqid elmi əsaslar üzərində qurulmamışdı. Çünki sosial inkişafın qanunauyğunluqlarının elmi əsaslarının hələ kəşf edilmədiyi erkən orta əsrlərdə mövcud ictimai-siyasi quruluşun tənqidi Elmi səciyyə daşıya bilməzdi. Lakin buna baxmayaraq, həmin tənqid qabaqcıl və mütərəqqi məzmunu malik olmuşdur.

Göründüyü kimi, siyasi-hüquqi ideologiyada məzmununa görə bir-birindən fərqli olan iki istiqamət ictimai şüura birgə, paralel şəkildə təsir göstərirdi. Belə qütbləşmə özünü ictimai həyatın bütün sahələrində, o cümlədən qanunvericilik fəaliyyəti sahəsində də büruzə verirdi.

Beləliklə, Azərbaycanın siyasi və hüquqi fikir tarixində mühüm problem olan qanun və qanunçuluğa dair görüşlərə islamın siyasi-hüquqi ideologiyasının təsirindən danışarkən, hər şeydən əvvəl, islam dininin Azərbaycanda yayılmasının tarixi şəraiti nəzərə alınmalıdır.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda tam hömüran olan islamın siyasi hüquqi ideologiyasının qabaqcıl fikirli mütəfəkkirlərimizin siyasi və hüquqi dünyagörüşünə təsir göstərməsi danılmazdır. Lakin mühüm bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, başlıca olaraq fəlsəfi problemlərin təhlili ilə məşğul olan Azərbaycan mütəfəkkirləri ilahi qüvvənin varlığını qəbul etsələr də, bir çox sosial hadisələrin mənşəyi və mahiyyətinin şərhində obyektiv elmi-empirik mövqelərdən çıxış edirdilər. Bu baxımdan qanun və qanunçuluq problemi də istisnaq təşkil etmir.

Məlumdur ki, islamın Azərbaycanda hakim dinə çevrilməsi eyni zamanda da dövlət səviyyəsində baş verən proseslərdən biri idi. Ona görə də hökmdarlar, hətta bəzi dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həllində nüfuzlu din xadimlərinin uyğun hərəkət etməli idilər. Söhbətin qanunla əlaqədar problem haqqında getdiyi halda isə, qeyd etmək zəruridir ki, istər şah fərmanları, istərsə də dünyəvi xarakterli qanunvericilik normaları şəriətin müəyyən etdiyi çərçivədən kənara çıxmalı idi. Şəriət normalarının üstün mövqe tutması ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi sahəsində daha aydın şəkildə təzahür edirdi.

Azərbaycanda feodal ictimai münasibətlərinin çiçəkləndiyi dövrdə ədalət mühakiməsinin nisbətən dünyəvi xarakter almasına baxmayaraq, şəriət məhkəmələrinin xüsusi çəkisi heç də aşağı düşməmişdi. Təsədüfi deyildir ki, din əleyhinə olan bir çox cinayətlərə bərabər tutulur, mühakimə icraatı buna uyğun olaraq şəriətlə müəyyən edilmiş qayda da həyata keçirilirdi. Digər tərəfdən, ədalət mühakiməsinin həyata keçirən qazılar (dini hakimlər) bilavasitə dövlət başçısı tərəfindən təyin edilirdi. Deməli, dövlətin özü şəriət normalarının mühakimə icraatında aparıcı roluna şərait yaradırdı. Dövlət tərəfindən verilən qanunlar islamın ehkamlarına uyğunlaşdırıldığı üçün qanunçuluğun təminatı şübhə altına alınır. Çünki islam aləmində mühakimə icraatı özünəməxsus spesifik üsulla həyata

keçirilirdi. İbtidai istintaqı tanımayan şəriət normalarına uyğun olaraq, işlərin istintaqı və onlara məhkəmə baxışı proses çərçivəsində yerinə yetirilirdi. Başqa sözlə, ədalət mühakiməsi mərhələli sistemə malik deyildi. Belə şəraitdə isə qanunçuluğa əmələdilməsindən söhbət belə gedə bilməzdi.

Məlum olduğu kimi, feodal-patriarxal quruluşu qanunlarının mahiyyətini hökmdarların hakimiyyətinə, hökmlərinə danışıqsız itaət etmək, onlara mütləqlə tabe olmaq tələbi təşkil edir. Üstəlik də cəmiyyət üzvlərini dini ehkamların xofu ilə vahimələndirmək, onları qorxu altında saxlamaq dövlətin yetirdiyi daxili siyasətin tərkib hissəsi idi. Doğrudur, islam dininin nüfuzlu qulluqçuları dini ideologiyadan ictimai təhlükəli əməllərin qarşısının alınması, onların aradan qaldırılması məqsədilə də istifadə etmişlər və bu, ideoloji baxımdan yalnız müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilərdi. Lakin belə ideoloji təsir, qanunların məzmunundakı sərtlik ilk növbədə yoxsul təbəqəyə, rəiyyətə qarşı yönəldilmişdi. O dövrün islam dini ruhunda olan qanunları eyni əmələ görə yoxsulu dəhşətli cəzaya məruz qoyur, əksər hallarda isə varlıya, mənsəbpərəstlərə bəraət qazandırır. Ona görə də dövlət səviyyəsində, hər şeydən əvvəl, hökmlər üçün istifadə olunurdu.

İslamın təsiri altında verilmiş dövlət qanunlarının əksəriyyətinin sanksiyasından cismani cəzalar nəzərdə tutulurdusa gözün çıxarılması, əlin, barmaqların, ayağın və qulağın kəsilməsi XII-XVI əsrlər feodal Azərbaycanında ədalət mühakiməsinin adı mənzərəsinə çevrilmişdi.

Həmin tarixi şəraitdə Azərbaycan xalqının humanist fikirli ziyalı və mütəfəkkirləri dövlətin xalqa zülmetmə siyasətini qətiyyətlə pisləmiş, cəmiyyətin ədalətli qanunlarla idarə, qanunçuluğa əməl olunmasını, o cümlədən islam dinin insanpərvər ideyalarına riayət edilməsini qətiyyətlə tələb etmişlər. Məsələn, XI əsrin şair mütəfəkkiri yazırdı: “Cəllad, sən ağır zülmün dözülməzdir”. Məhsəti xanım Gəncəvi isə “şər törədən şər görəcəyini” təsdiq edirdi.

Azərbaycanda VIII-XI yüzilliklərin dini ideologiyasına qarşı müxalifət müşqələrində dayanan mütərəqqi ictimai-siyasi və hüquqi fikir, eləcə də mütəfəkkirimizin qanun və qanunçuluq problemləri ilə bağlı ideyaları sonrakı dövrlərdə (XII-XVI yüzilliklərdə) azadfikirliliyin inkişafına, habelə marifçiliyin formalaşmasına, humanist və demokratik məzmunlu siyasi-hüquqi ideyaların meydana gəlməsinə ciddi təsir göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Zkir. Azərbaycan Fəlsəfəsi tarixi. Bakı.1994,s.26-27.
2. “Abu-Xalid Al-Qazali” kitabına giriş. Voskreşenie nauk o vere. M,1980,s.81
3. Krımskiy A.E. Nizami ieqo sovremenniki. Baku, 1981,s.198.
4. Azərbaycan tarixi, I-ci cild. Bakı, 1994, s.237.
5. Fəzil Abulla. Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında. Bakı, 1984,s.41.
6. M. Məmmədi. Fərhəngə İran və təsire an dər təməddone islam və ərəb. Tehran, 1954,s.140 (farsca).
7. Məmmədova Fəridə. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1993,s.17.
8. Məmmədov Zakir. Azərbaycan Fəlsəfəsi tarixi.s.33.
9. Yenə orada,s.111.